

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه ارومیه

عنوان پایان نامه

بررسی موضوعی دیوان پروین اعتصامی

سوسن امامی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات فارسی

۱۳۸۲

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد (M.A.)

استاد راهنما

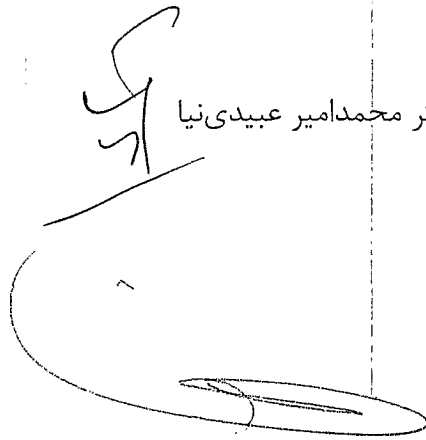
دکتر محمد امیر عییدی نیا

۱۱۵۳۰۰

بسمه تعالی

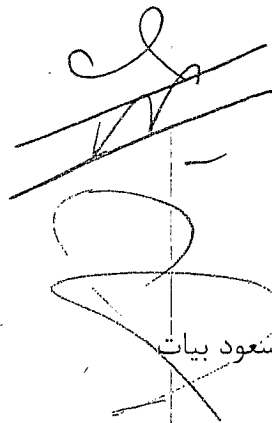
پایان نامه خانم «سوسن امامی» با عنوان «بررسی موضوعی دیوان پروین اعتصامی»، به شماره ۱۵۱ - ۳، در تاریخ ۸۷/۱۱/۱۶ با رتبه عالی و نمره ۱۹,۵ (نوزده و نیم) مورد پذیرش هیأت محترم داوران قرار گرفت.

۱- استاد راهنما و رئیس هیأت داوران: دکتر محمدمیر عبیدی نیا

۲- داور خارجی: دکتر محبوب طالعی

۳- داور داخلی: دکتر رحیم کوشش

۴- نماینده تحصیلات تکمیلی: دکتر مسعود بیات

اطلاعات در اول جلد
تسبیح درنگ

۳۸۸ / ۲ / ۲۴

(حق طبع و نشر محتوای پایان نامه برای دانشگاه ارومیه محفوظ است.)

دانشگاه ارومیه

عنوان پایان نامه

بررسی موضوعی دیوان پروین اعتصامی

سوسن امامی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات فارسی

۱۳۸۲

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد (M.A.)

۱۳۸۸ / ۲ / ۲۳

استاد راهنما

دکتر محمد امیر عییدی نیا

۱۱۵۳۰۰

تقدیم به:

فرشته‌ی پاک و معصوم زندگیم، «آیدا» دختر عزیز و مهربانم.
همسرم «علی» که مشوق و یاورم بوده است.

و به بلندای روح عزیزانم:

پدرزحمکش و مادر فداکارم، که یاد و خاطر ایشان

خاطره‌ی خوش لحظه‌های من است.

سپاس و قدرانی

حمد و سپاس مر خدایی را سزاست که تواناییم داد تا با توکل به ذات کریمش در راه کسب علم و دانش قدمی فراتر نهم و دل و جان را به زیور فضل و کمال شعر و ادبیات غنیّ ادیبان بی بدیل کشورم بیاریم.

در آغاز از زحمات استاد راهنمای گرامیم جناب آقای دکتر محمدمیر عبیدی‌نیا که با درایت و دانایی و صبر و حوصله‌ی وافی بنده را در امر تحقیق و تدوین این رساله یاری نمودند کمال تشکر و قدردانی را دارم. از هیئت محترم داوران و نماینده محترم تحصیلات تکمیلی که زحمت داوری رساله را تقبل فرمودند سپاسگزارم.

بر خود فرض می‌دانم از دیگر استادان عزیزم در گروه زبان ادبیات فارسی که در طول دوره‌های کارشناسی و کارشناسی ارشد در دانشگاه ارومیه از خرمن فضل و خردشان بهره‌ها برده و توشه‌ها اندوخته‌ام سپاسگزارم. پروفسور فاطمه مدرسی، دکتر محبوب طالعی، دکتر رحیم کوشش، دکتر ناصر نظریانی، دکتر علیرضا مظفری، دکتر عبدالله طلوعی‌آذر، دکتر محمد حسین خان‌محمدی و دکتر کرمعلی قدمیاری

از خانواده‌ی عزیزم، دوستان، همکلاسی‌ها، کارکنان محترم کتابخانه که در طول دوره‌ی تحصیل به نحوی مشوق و یاری رسان بودند کمال تشکر را دارم.

چکیده:

این رساله، پژوهشی است پیرامون موضوعات اصلی و اساسی و تقریباً تمامی موضوعات فرعی سروده‌های پروین که در آن به مواردی که بیشترین بسامد را در دیوان شعری وی به خود اختصاص داده توجه بیش‌تری مبذول شده است، در فصل اول این رساله، خواننده ضمن نگاهی به زندگی نامه‌ی پروین از تولد تا وفات، با اسلوب فکری و زمینه‌های روحی او آشنا می‌گردد. محور فصل دوم «جلوه‌های تجلی قرآن در اشعار پروین» و نمود فکر مذهبی و بینش اسلامی پروین می‌باشد. موضوع دیگر فصل‌ها، به ترتیب، تبیین مسایل اخلاق، انسان و مسایل مربوط به انسان شناسی در اشعار پروین به عنوان شاعر دوستدار بشریت، جامعه و سیاست و دیدگاه پروین نسبت به جامعه‌ی پر آشوب عصر مشروطه، دنیا و آخرت و اهتمام انسان به کسب توشه‌ی آخرت، گریز از زیبایی‌های فریبنده‌ی دنیوی، زن کانون اصلی مهر و عاطفه، دیدگاه خاص پروین نسبت به لزوم فراگیری علم و دانش توسط بانوان و قضا و قدر را شامل می‌شود.

به طور کلی اشعار پروین را می‌توان گنجینه‌ای جامع از اشعار تعلیمی قلمداد نمود و در این پایان نامه نیز بررسی مسایل و آموزه‌های ادبیات تعلیمی به عنوان هدف غایی مورد فحص و پژوهش قرار گرفته است تا دیدگاه‌های پروین به عنوان انسانی حقیقت‌گرا و بشر دوست و زنی متجدد و دوستدار فرهنگ و خرد، در معرض دید دوستداران علم و ادب قرار گیرد.

کلید واژه‌ها: پروین، انسان، اخلاق، تقدیر، جامعه، دنیا، زن.

علائم اختصاری:

شرح	علامت
بیت	ب
پروین	پ
دیوان	د
دنیای آرمانی پروین	دنيا
لغت نامه دهخدا	دهخدا
شماره	ش
شهراندیشه های پروین	شهر
صفحه	ص
صفحات	صص
علی	ع
فرهنگ فارسی عمید	عمید
قطعه	ق
کنایه	کن
مقاله	م
محمدرضا قانون پرور	م.ق
فرهنگ معین	معین
به نقل از	نق
نگاه کنید به	نک
هجری شمسی	ه.ش
یادنامه	یاد

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
سال شمار حوادث زندگی پروین	ج
پیش گفتار	ح
فصل اول	
زندگی نامه «از تولد تا وفات»	۲
ولادت	۲
پدر	۲
مادر	۳
تحصیل	۴
متن سخنرانی	۵
شعرو شاعری	۶
از ازدواج تا پذیرش مسؤولیت	۷
ازدواج	۷
مسؤولیت	۷
سبک شعری و تاثیر پذیری از شاعران	۸
پروین در لفظ دری رابه پای خوکان نریخت	۹
پروین در محضر ادیبان	۱۲
مضامین و موضوعات دیوان پروین	۱۳
نقش و تاثیر پدر در ارتقای کمی و کیفی اشعار پروین	۱۴
پروین با نشان شایستگی از دربار سلطنتی	۱۵
ملاقات ها و دیدار افراد مهم کشوری و خارجی از پروین	۱۷
سانحه ی غمبار زندگی پروین: از طلاق تا مرگ پدر	۱۸
پروین از دیدگاه ادیبان و شاعران	۲۲
مرگ زودرس شاعر جوان «مرگ یا شهادت؟»	۲۳
پروین در مظان تهمت ها	۲۵
فصل دوم	
جلوه های تجلی آیات قرآنی و احادیث در کلام پروین	۲۸
تعلیمات و داستان زندگی پیامبران	۲۸
مباحث مختلف قرآنی در دیوان پروین	۳۴
احادیث و اشارات	۴۹

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
فصل سوم	
۵۲	اخلاق
۵۳	فضایل اخلاقی
۵۳	دبیاچه
۵۳	تدبیر
۵۵	حقیقت
۵۹	راستی
۶۲	نیکی
۶۵	رذایل اخلاقی
۶۵	جهل و نادانی
۶۸	حرص و طمع
۷۴	ریاکاری
۷۷	غرور و خودبینی
۸۵	عوامل ارتکاب رذایل اخلاقی
۸۵	اهرمین
۹۰	دیو
۹۶	هوای نفس
فصل چهارم	
۱۰۳	انسان
۱۰۳	دبیاچه
۱۰۸	آرزو
۱۲۰	جسم و تن
۱۲۷	دل
۱۳۸	روح و جان
۱۵۳	عشق
۱۶۶	عقل
۱۷۶	علم و خرد

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
فصل پنجم	
۱۸۷	جامعه و مباحث اجتماعی و سیاسی
۱۸۷	دیباچه
۱۸۸	پروین منتقد اجتماعی و پیکارگر انقلابی
۱۹۲	ثروت و زر اندوزی در نگاه پروین
۱۹۴	نمایش غم و اندوه و فقر
فصل ششم	
۲۰۷	دنیا و آخرت
۲۰۸	دنیا
۲۳۲	آخرت
۲۳۲	اغتنام فرصت
۲۳۶	جوانی
۲۳۹	عمر
۲۴۳	غفلت
۲۴۶	مرگ آشنایی
۲۵۱	وقت
فصل هفتم	
۲۵۴	زن
۲۵۴	زن در ادبیات معاصر
۲۵۴	زن از نگاه پروین
۲۵۵	رسالت زن
۲۵۶	زن رکن خانه ی هستی
۲۵۷	صبر و استقامت در برابر سختی ها
۲۵۸	مهر و محبت و عطوفت مادری
۲۶۱	زن و خانواده
۲۶۱	دانش و هنر
۲۶۳	زن و دفاع از خویشتن
۲۶۵	زن و دوری از هوی و هوس

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۲۶۵	نقش زن درخانه داری و اقتصاد خانه
فصل هشتم	
۲۶۸	قضا و قدر
۲۶۹	پروین و تضاد عینیت و ذهنیت
۲۷۲	پروین تسلیم شده ی قضا و قدر
فصل نهم	
۲۸۲	نتیجه
۲۸۴	فهرست آیات و احادیث
۲۸۸	اسامی
۲۹۱	لغات و ترکیبات
۲۹۴	نمودار بسامد فراوانی موضوعات
۲۹۷	تصاویر
۳۰۰	منابع و مأخذ
۳۰۴	چکیده انگلیسی

سال شمار حوادث زندگی پروین

-:۱۲۸۵/۲/۲۵ تولد در تبریز
-:۱۲۹۱ مهاجرت به تهران با خانواده
-:۱۲۹۲ سرودن اولین شعر
-:۱۲۹۳ سرودن شعر به سبک انوری
-:۱۳۰۳ فارغ التحصیل شدن از مدرسه
-:۱۳۰۳ ایراد خطابه‌ای در مورد زن و تاریخ
-:۱۳۱۳ ازدواج با پسر عموی پدر «فضل الله همایون فال»
-:۱۳۱۳ بازگشت به منزل پدر
-:۱۳۱۴/۵/۱۱ جدایی از همسر
-:۱۳۱۴ آغاز به کار در کتابخانه‌ی دانشسرای عالی
-:۱۳۱۴ چاپ اول دیوان اشعار
-:۱۳۱۵ دریافت مدال لیاقت از وزارت فرهنگ
-:۱۳۱۶/۱۰/۱۲ مرگ پدر «اعتصام الملک»
-:۱۳۲۰/۱/۳ تاریخ بستری شدن بر اثر بیماری حصبه
-:۱۳۲۰/۱/۱۶ درگذشت پروین

کتاب عشق را جز یک ورق نیست در آن هم نکته‌ای جز نام حق نیست

پیش‌گفتار:

تعلّم و آموزش، اخلاق، هنر، نیکی و خیر عمده ترین محتوای اشعار پروین راتشکیل می‌دهند. کمالات اخلاقی از مقاصد عمده‌ی شعر تعلیمی پروین است این همه وقتی لذت بخش است که در قالب تمثیل و مناظره به مخاطب القا شود. او در این مقاصد خویش برای انسان و انسانیت شعر سروده است و شیوه‌ی شعری خود را بر محور اندیشه‌های تعلیمی و اخلاقی آراسته است. آن چه بر ارزش شعر تعلیمی او گواهی صادق است، بهره‌گیری از دریای بی کران معارف قرآنی، احادیث، ضرب‌المثل‌ها و مواعظ حکمای دینی است. پروین چون عرفای بزرگ از حکایت و تمثیل برای ساده نمودن حقایق تعلیمی خویش بهره‌جسته و بدین ترتیب به شعرش حال و هوای تازه‌ای بخشیده است. در ادبیات تعلیمی هدف شاعر انتقال و ابلاغ تاثیر گذار افکار و نظریه‌هاست و کلام بافت آموزشی دارد به همین سبب هم شاعر به قالب و زیبایی شعر یا توجهی ندارد یا اگر توجهی هم داشته باشد آن را در خدمت محتوا قرار می‌دهد به همین مناسبت ادبیات تعلیمی شعر گریز و نظم گراست. برای تعدیل ماهیت نظم گونگی شعر تعلیمی و نزدیک ساختن بافت کلام به شعر، تمثیل یکی از ابزارهای مؤثر است و ساختار گفتمانی شعر پروین بر طریق نماد و تمثیل پایه‌گذاری گردیده است. به عبارت دیگر شاعر برای انتقال مؤثر ابعاد اندیشه‌ی تعلیمی خود اشیاء پدید آمده‌های اجتماعی و محیطی را به مقتضای سطح مخاطبان معنی دار کرده است.

پروین، نخستین شاعر بزرگ زن در ایران عصر جدید، هنرمندی به شمار می‌رود که با به نظم کشیدن فابل‌ها، مثل‌ها، حکایت‌ها و افسانه‌ها، موجب تقویت و تداوم سنت پند و اندرز گویی و شعر اخلاقی و تعلیمی شده است. وی از دایره‌ی شعر استادان قدیم قدمی فراتر نگذاشته و هیچ گونه دخل و تصرفی در سبک شعری قدما نکرده است. هنر بزرگ او در آن است که توانسته افکار و عقاید جدید را با متانت و لطف بیان در همان قالب‌های معهود و معمول عروض فارسی بریزد.

منظومه‌ی مضامین شعر پروین، یکی از اساسی‌ترین تکیه‌گاه‌های ما علیه غول فرهنگ تحمیلی در این سرزمین است. سندی است تا تخریب مدارهای اجتماعی و اغتشاش و هرج و مرجی را که استعمار نوین در آن برهه از زمان در کشورمان حاکمیت بخشیده بود بهتر بشناسیم.

موضوع تحقیق:

بررسی موضوعی دیوان پروین و ترسیم و تبیین دیدگاه‌های وی در زمینه‌های متفاوت اصلی‌ترین موضوع این پژوهش است تا در پرتو آن بتوان مبادی و فروع اندیشه‌های وی را در حوزه‌های مختلف دریافت و با عمق

اعتقادات، اخلاق، منش و فرهنگ وی بیشتر آشنا شد زیرا به طور حتم گفته‌ها و سروده‌های وی مبین تفکرات و هویت عاطفی و شخصیتی پروین می‌باشد.

هدف و انگیزه:

در تحقیق حاضر با بررسی موضوعی سروده‌های پروین و تحلیل ابیات مربوط به هر موضوع در دیوان وی سعی شده تا مفاهیم و در نتیجه به شکلی کمی میزان دل‌بستگی پروین به موضوع‌های مختلف شعری مشخص می‌گردد و مصادیق اصلی، همراه با شواهد شعری منطبق با همان موضوع ارائه گردد. انگیزه‌های ذوقی نگارنده در نگارش این رساله، علاقه‌ی وافر به ادبیات معاصر به خصوص شعر اخلاقی اجتماعی پروین می‌باشد و سعی شده است تا دیدگاه او در زمینه‌های مختلف و ابعاد گوناگون در چشم انداز خواننده قرار گیرد تا چه قبول افتد و چه در نظر آید، به قول پروین:

در تکاپویم مادر راه دوست کارفرما او و کارآگاه اوست

پیشینه‌ی تحقیق:

درباره‌ی موضوع رساله تا آن جا که نگارنده جستجو کرده و دریافته است، کتابی به طور مستقل تالیف نشده است اما مجموعه مقالات و یادنامه‌هایی در کنگره‌ها به صورت کتاب‌هایی مستقل موجود می‌باشد که موضوعات اساسی و کلی را آن گونه که در این تحقیق مد نظر اینجانب بوده در بر نمی‌گیرد.

روش تحقیق:

برای تدوین این رساله از شیوه‌های رایج در تحقیقات ادبیات و علوم انسانی که معمولاً به روش مطالعه، فیش برداری و تحلیل نمونه‌ها می‌باشد استفاده شده است.

اجزای تحقیق:

رساله‌ی حاضر، به طور کلی دارای یک مقدمه و نه فصل می‌باشد. پژوهشگر در مقدمه، ضمن آوردن سال شماری از زندگی پروین، به چگونگی انتخاب موضوع، پیشینه‌ی تحقیق، روش پژوهش و دستاورد کار پرداخته است.

فصل اول این رساله کلیاتی از زندگی پروین را در بر دارد که شامل بخش‌های مختلف ادوار زندگی کوتاه پروین از تولد تا وفات می‌باشد نگاه‌های کوتاه به این فصل می‌تواند خواننده را با زوایای روحی و فکری پروین و سبک و سیاق شعری وی آشنا سازد.

فصل دوم جلوه‌های تجلی آیات قرآنی و احادیث نبوی و اشارات و نکاتی است که در قرآن به طور مبسوط بیان شده و پروین آن‌ها را در سروده‌های خود به صورت پراکنده و در ضمن قطعه‌ها و تمثیل‌ها به طریق تلمیح یا طرح نکته‌ای اخلاقی و دینی منعکس ساخته است.

فصل سوم رساله به موضوع اخلاق می‌پردازد که خود دو بخش عمده‌ی فضایل و رذایل اخلاقی را شامل می‌شود. بخش فضایل اخلاقی با داشتن عناوین متعدد چون تدبیر، حقیقت، راستی و نیکی، مبلّغ سجایای اخلاقی و فضیلت‌های رفتاری است که در قالب کلام پروین به عموم بشریت عرضه می‌گردد و رذایل اخلاقی نیز شامل مجموعه‌هایی چون جهل و نادانی، حرص و طمع، ریاکاری و سالوس و غرور و خودبینی می‌باشد که پروین در قالب‌های متعدد و نمادین گاه از زبان گلی خودرو یا شمعی خودبین و مغرور و زمانی از زبان پرنده‌ای خرد، یا پیرزنی تهیدست مردم را به دوری از آن‌ها فرا می‌خواند. بخش آخر این فصل عوامل ارتکاب رذایل اخلاقی است که اهریمن، دیو و هوای نفس می‌باشد که به دلیل برجسته نمودن پلیدی و زشتی این صفات در وادار نمودن انسان به گناه و عصیان در آخر ذکر گردیده است.

فصل چهارم پیرامون فحص و بررسی در موضوع انسان می‌باشد. نگارنده در این فصل با آوردن دیباچه‌ای در خصوص موضوع، دیدگاه پروین را به عنوان شاعرانسان مدار مورد تحقیق و بررسی قرار می‌دهد. این فصل در نه بخش تنظیم گردیده است که به ویژگی‌های جسمی و روحی انسان در قالب آمل و آرزوها، دل و عشق و عقل و خرد و... می‌پردازد.

فصل پنجم به موضوع جامعه و مباحث اجتماعی و سیاسی می‌پردازد. در این فصل که شامل دیباچه و طرح دیدگاه پروین در مورد جامعه‌ی عصر خود می‌باشد، در سه بخش گردآوری شده است. آن چه در این بخش‌ها مطرح نظر می‌باشد دیدگاه انتقادی همراه با زبان طنز آلود پروین در افشای ظلم و جور حاکمان وقت، به تصویر کشاندن سیمای فقر و محرومیت و مبارزه با ثروت و زراندوزی طبقات غنی و مرثه جامعه‌ی آن روز عصر پروین می‌باشد.

فصل ششم مسایل مربوط به دنیا و آخرت را شامل می‌شود. دنیا با تعبیرات متعدد و جلوه‌های گوناگون خود بیشترین بسامد را در دیوان پروین به خود اختصاص داده است. پروین گاهی به شدت از آن دوری می‌گزیند و دیگران را به تحذیر از آن فرا می‌خواند و با ذکر عناوینی چون اژدر و زاغ سپهر، بیدادگر و دایه‌ی نامهربان، با آن

مبارزه می‌کند و زمانی با دنیا از در صلح در می‌آید و آن را با اوصافی چون عروس معرفی می‌نماید. آخرت نیز با اختصاص بخش‌های مختلف به خود، جلوه‌ی دیگری از سروده‌های پروین را در مورد اغتمام فرصت، بهره‌گیری از جوانی و شباب، نیکو داشتن عمر و توجه به مرگ و سرای باقی متجلی می‌سازد.

در فصل هفتم با مبحث زن و خانواده آشنا می‌شویم. در این فصل، پس از بیان دیدگاه پروین و ادیبان معاصر در مورد زن، با ویژگی‌های ممتاز زنان در اشعار پروین همانند صبر و صلابت در برابر سختی‌ها، دانش و هنر، زن به عنوان خانه‌دار و رکن آن، رسالت زن، محبت و عاطفه و... آشنا می‌شویم.

فصل هشتم این رساله به مبحث قضا و قدر و تسلیم و تقدیر از دیدگاه پروین پرداخته و پس از تحلیل سروده‌های وی از حیث دیدگاه معتزله و اشاعره در مورد جبر و اختیار، به ایراد نظریه‌ی «کسب» در این مورد می‌پردازد و شواهد شعری منطبق با هر کدام از آن‌ها را ذکر و بیان می‌دارد. در این فصل که در دو بخش تنظیم و گردآوری شده است، با دو تضاد عمده روبرو هستیم. گاهی اشعار پروین از نوع جبری است که در آن‌ها اختیار را به کلی از انسان‌ها سلب نموده و چاره را در تسلیم و سپاری به تقدیر ذکر می‌کند و زمانی دیگر از سر مبارزه با آن بر می‌خیزد و لزوم اختیار و مبارزه علیه تقدیر را بیان می‌کند.

فصل نهم مباحث پایانی رساله را شامل می‌شود که با بخش‌های معمول و مرسوم در نگارش رساله‌ها چون نتیجه‌گیری، فهرست بندی‌ها (آیات و احادیث، نام‌ها، لغات و ترکیبات...) نمودار بسامد فراوانی، تصاویر و چکیده‌ی انگلیسی، خاتمه می‌یابد.

فصل اول:

*** زندگی نامه**
«از تولد تا وفات»

زندگینامه

- ولادت

رخشنده‌ی اعتصامی ملقب و مشهور به پروین، ستاره پر فروغ آسمان شعر و اندیشه و به قول خود «اختر چراغ ادب» ۲۵ اسفند ماه، سال ۱۲۸۵، هجری - شمسی، در دامان خاندانی از تبار علم و اندیشه و فرهنگ، در شهر ادیب پرور تبریز، از مادری آذربایجانی و پدری آشتیانی، دیده به دنیا گشود. او تحت حمایت خانواده‌ای بود که ارزش علم و ادب را نیک می‌دانست و به آن بهای زیادی می‌داد. در کودکی به همراه پدر از تبریز به تهران مهاجرت نمود و بقیه‌ی عمر پر بار خود را در تهران سپری نمود.

- پدر

پدر پروین اعتصامی، یوسف اعتصامی مشهور به «اعتصام الملک»، یکی از افراد فرهیخته و از دانشمندان والای عصر خود بود. روزنامه‌ی «بهار» که وی مدیریت آن را به عهده داشت از منظم‌ترین روزنامه‌های آن ایام بود، و او با تسلطی که بر متون فرانسوی و عربی و ترکی داشت، متون نظم و نثر را به زبان‌های مذکور، به ویژه زبان فرانسوی را به فارسی ترجمه می‌کرد.

«ترجمه‌های مختلفی از این ادیب بر جای مانده است که از نویسندگان مشهور جهانی به زبان فارسی ترجمه شده است. چون: بازگشت، به یک مومیایی مصر، یونان اسیر، شهر بزرگ، و...»^۱ «درخطوط نستعلیق و شکسته و نسخ، دستی داشت، و در دوره‌ی اول حیات خود آثار بسیاری از خود بر جای گذارد که از میان آنها: کتاب «قلند الادب» را مصریان جز و کتب درسی خود قرار دادند و دیری نگذشت که ادبای ساحل نیل بر کتاب عربی دیگر او:

«ثوره الهند» تقاریض غراً نگاشته و مطایع بولاق (از مجلات معتبر قاهره، دارای مطایع و کتابخانه‌های بسیار) و قاهره در خرید حق طبع آن بر یکدیگر پیشی جستند»^۲. «هم در این اوان بود که اعتصام الملک به سائقه‌ی حب ترقی ایران و شعف خدمت به ابنای وطن از صرفه جویی در پولی که بابت مخارج ضروری از پدر می‌گرفت، مطبعه‌ی حروفی به تبریز آورد و بدین وسیله مشکلات کار صاحبان مجلات و رسایل و کتب را که تا آن روز با مطایع سنگی سرو کار داشتند آسان کرد و این مطبعه، اگر چاپخانه‌ی سرب عباس میرزا را که هم از اول امر از میان رفت در نظر نگیریم، نخستین مطبعه‌ای است که در آذربایجان دایر گردید»^۳.

۱- دریای گوهر، دکتر مهدی حمیدی، چاپ ۷، نقش جهان، زمستان ۶۷، ص ۳

۲- حدیث ناگفته (مجلد اول) دکتر سید هادی حائری (کوروش) مؤسسه چاپ و انتشارات حدیث، چاپ اول ۱۳۷۵- ص ۱۱

۳- یادنامه‌ی پروین اعتصامی، گراورنده: علی دهباشی، چاپ صنوبر، چاپ اول، بهار ۱۳۷۰- ص ۱۶۵

«تالیف و طبع کتاب «تزییت نسوان» در امر حقوق و آزادی زنان، در بجهوجهی تعصب عام، خاصه در تبریز آن روز، نمونه‌ی یکی از نوادر شجاعت‌های ادبی است دیگر آثار او که شامل ترجمه‌ی حال «تولستوی» «هانری چهارم» تاریخ خصوصی ناپلئون و..... است که برخی به طبع رسیده است»^۱.

«دوره دوم حیات مرحوم یوسف اعتصام الملک، با سمت‌های مختلفی از جمله: وکالت مجلس شورای ملی و ریاست کتابخانه‌ی مجلس و عضویت در کمیسیون معارف سپری گشت؛ و تا آخر عمر دمی از تحقیق و تفحص و مطالعه نیارامید.

در دوره‌ی دوم، به ابرام رفقای حزبی وکالت مجلس شورای ملی را قبول کرد، و در سالهای آخر به ریاست کتابخانه مجلس و عضویت در کمیسیون معارف رضا داد..... در این مدت کوتاه سه مجلد ضخیم بر چندین هزار جلد کتب کتابخانه، فهرست نوشت که چاپ گردیده است. در کمیسیون معارف، گذشته از ترجمه‌ی «تاریخ دوم» سیاحتنامه‌ی فیثاغورس را ترجمه کرد و به نفقه و نفع کمیسیون به طبع رسید»^۲.

اعتصام الملک در شب یکشنبه ۱۲ دی ماه ۱۳۱۶ (ه.ش) -داعی حق را لَبیک گفت.

- مادر

«مادر پروین اختر اعتصامی، دختر میرزا عبدالحسین خان قوام‌العداله - که خود یکی از شاعران اواخر عهد قاجار بود - می‌باشد. وی از جمله زنان نیک روزگار است که در اوضاعی چنان آشفته در عصر مشروطیت دختری چون پروین را با آن متانت کلام و عفت بیان پرورش داده است. او از خاندان اصیل آذری است که در تبریز «فتوحی» نامیده می‌شدند»^۳ مادر پروین در طول حیات خود شاهد مرگ عزیزترین فرزند، یگانه دخترش پروین بود، و مرگ او تا آخرین لحظات حیات برایش سنگین و باور نکردنی بود تا جایی که هر سال به مناسبت در گذشت پروین با سوز دل اشعاری را بر سر مزار وی ترنم می‌نمود. او غیر از پروین سه فرزند پسر داشت که همه اهل علم و دانش بودند، و در این کسوت خدمات ویژه‌ای به کشور ارائه نمودند. مادر از میان برادران پروین علاقه وافری به برادر بزرگ، ابوالفتح داشت و او همان کسی است که دیوان پروین را بارها به چاپ و طبع رسانیده است. این مادر فهیم و کاردان در عصر انحطاط فکر و اخلاق فرزندانی را در کنف حمایت خود پرورانیده که هر کدام ستارگان درخشان علم و ادب بودند. نمونه‌ی بارز این فرزندان در پروین اعتصامی جلوه

۱- حکیم بانوی شعر فارسی و شعر و زندگی پروین، رحیم چاووش اکبری (یسنای تبریزی) - تهران نشر ثالث ۱۳۷۸ ص ۲۲

۲- مجموعه مقالات و قطعات اشعار که به مناسبت اولین سال وفات خانم پروین اعتصامی سروده است. ناشر ابوالفتح اعتصامی، چاپخانه فردین و برادرانه تیرماه ۱۳۵۳، ص ۱۲.

۳- حدیث ناگفته، ص ۱۰